

سیری در نمادهای قرآنی مسکوکات عصر اسلامی (۶۵۶-۱ هجری)

چکیده

مسکوکات از جمله مهم‌ترین وسایل ارتباط مالی و اقتصادی به‌شمار می‌روند که از دیر باز عامل انتقال فرهنگ و اعتقادات بوده‌اند. قبل از اسلام دینارهای رومی و درهم‌های ایرانی در بین اعراب رواج داشت. این مسکوکات، تصاویر خسروان و شعائر دین زرتشتی و مسیحیت را در خود داشت. مسلمانان در نخستین سال‌های خلافت اسلامی به دلیل اشتغالات حاصل از فتوحات و عدم آشنایی با فن ضرب سکه قادر به تغییر مسکوکات و ضرب سکه اسلامی نبودند. از استقرار خلافت اسلامی و توسعه اسلام در میان اقوام و ملل مختلف، ضرورت ضرب و یکسان‌سازی نقود، جهت فعالیت‌های تجاری و پرداخت مالیات و نیاز به تغییر نمادهای حکومت‌های پیشین و ارائه نمادهای حاکمیت جدید احساس می‌شد. این مسئله مطرح بود که این نمادها و شعائر چگونه و از چه منبعی باید انتخاب می‌شدند تا در بردارنده اعتقادات، اهداف و تصویر تمام‌نمای آیین جدید باشند؟ پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که نخستین مسکوکات اسلامی با آیاتی از قرآن در سال ۷۵ هجری توسط عبدالملک ضرب شد. سوره اخلاص، نخستین آیاتی بود که بر سکه‌ها نقش بست. از آن پس در بیشتر ضربخانه‌ها، مسکوکاتی با آیات قرآن ضرب شد.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی سیر تحول سکه در قرون نخستین اسلامی.
۲. بررسی نمادهای قرآنی در مسکوکات اسلامی (۱-۶۵۶ هجری).

سؤالات پژوهش:

۱. وضعیت ضرب سکه و مختصات آن در قرون نخستین اسلامی چگونه بود؟
۲. نمادهای قرآنی چه جایگاهی در مسکوکات اسلامی در قرون نخستین هجری داشتند؟

کلیدواژه‌ها: نمادهای قرآنی، مسکوکات، عصر اسلامی، ضرب سکه.

مقدمه

با ظهور اسلام و رواج فرهنگ اسلامی بسیاری از داشته‌های تمدنی اعراب تحت تأثیر این فرهنگ قرار گرفت. هرچند در قرون اولیه اسلامی و فقدان تکوین ساختارهای اداری و اقتصادی، مسلمانان تا حد زیادی متأثر از فرهنگ‌هایی بزرگی چون ایران و روم بودند اما به تدریج موفق به ایجاد انگاره‌های تمدنی موافق با فرهنگ اسلامی شدند. ساختار اقتصادی یکی از مهمترین وجوه جامعه اسلامی بود که در قرون نخستین اسلامی تا حد زیادی متحول گردید. از همان سال‌های نخستین ظهور اسلام، قرآن وارد عرصه‌های مختلف زندگی مسلمانان شد. آنان در امور مختلف به آیات قرآن تمسک می‌جستند و از آن تأثیر می‌پذیرفتند؛ این تأثیر چنان عمیق و همه‌جانبه بود که آیات قرآن به سرعت بر لوازم، منسوجات، بناها، کتب و... نقش بست و با خطوط متنوع زینت‌بخش بسیاری از آثار اسلامی شد. این موضوع منجر به آفرینش نمادهای قرآنی بر آثار کاربردی و هنری در جهان اسلام شد. مسکوکات از جمله مهم‌ترین آثار به‌جا مانده از عصر اسلامی است که آیات قرآن به آن هویت جدیدی بخشید. در این نوشتار سیر ضرب آیات قرآن و نمادهای قرآنی از ابتدا تا پایان عصر عباسی در چهار محور به‌طور خلاصه مورد بررسی قرار داده می‌شود.

قبل از اسلام دینارهای رومی و درهم‌های ایرانی در بین اعراب رواج داشت. به گفته بلاذری، دینار هرقل و درهم بغلی، به دست اهل مکه می‌رسید و اگر از زر و سیم خالص نبود مردم بدان معامله نمی‌کردند (بلاذری، ۱۳۶۴: ۲۱۸). اعراب در معاملات خویش این نقود را به وزن نه به عدد به‌کار می‌گرفتند. بنا به تصریح منابع در اواخر عهد ساسانی، نقود ایرانی ناخالص شده بود، اوزان و ارزش درهم‌ها با یکدیگر اختلاف داشتند (بلاذری، همان: ۴۸۶). بلاذری فقط در حیره ۵ وزن مختلف برای درهم ذکر می‌کند (بلاذری، همان: ۲۲۰).

بررسی پیشینه پژوهش حاضر حاکی از آن است که تاکنون تحقیق مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است اما مقالات متعددی به بررسی مختصات و مضامین سکه‌های اسلامی پرداخته‌اند که در ادامه به برخی از این آثار اشاره می‌شود. حاجی تبار (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «نشان‌شناسی نقش مذهب تشیع بر مسکوکات علویان تبرستان» به بررسی مضامین مذهبی مربوط به شیعیان بر مسکوکات اسلامی پرداخته است. واکر جان (۱۳۸۰) در مقاله‌ای با عنوان «مسکوات صفاری دوم» به بررسی مختصات برخی سکه‌های اسلامی پرداخته است. قییم و صدیق (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «علل و مراحل تعریف و اصلاح مسکوکات اسلامی با تأکید بر دوره عبدالملک بن مروان اموی» به بررسی بخشی از تحولات مضمونی و ساختاری مسکوکات اسلامی در قرن اول هجری پرداخته‌اند.

با این تفاسیر، پژوهش حاضر بر آن است تا به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به بررسی نمادهای قرآنی در مسکوکات اسلامی در قرون نخستین هجری بپردازد.

نتیجه گیری

مسکوکات همواره یکی از مهمترین وسایل مبادلات تجاری و فرهنگی و از راه‌های ارتباطی و تبلیغاتی، در اعصار مختلف به شمار می‌رفت است. از این رو دولت‌ها و حکومت‌ها جهت انتقال شعائر و نشان دادن استقلال و قدرت خود اقدام به ضرب سکه می‌نمودند. ضرب سکه اسلامی به یکباره صورت نگرفت، از همان سال‌های نخستین خلافت اسلامی کوشش‌هایی از سوی عمر و دیگر خلفای راشدین و امرا و حکام مسلمان جهت ضرب سکه اسلامی صورت گرفت. در این ادوار تنها ذکر بسم‌الله که بر بالای مسکوکات و در کنار تصاویر شاهان ساسانی نقش می‌بست، یگانه نشانه آیین جدید بود. سرانجام پس از گذشت ۷۵ سال از ظهور اسلام، مسلمانان آیات قرآن را به‌عنوان نمادهای هویت دینی- فرهنگی جامعه اسلامی جایگزین نمادهای ساسانی و رومی مسکوکات نمودند. بدین ترتیب نخستین سکه اسلامی در زمان عبدالملک بن مروان با خط کوفی و آیات سوره اخلاص و سوره ۳۳ توبه ضرب شد. این سکه الگویی برای مسکوکات اسلامی تا پایان حکومت عباسیان و حتی بعد از آن گردید. بر طبق سکه عبدالملک در سایر مسکوکات اسلامی تنها از خط برای تزیین، متن و حواشی استفاده می‌شد و جز در موارد بسیار محدود چون زمان آل‌بویه هرگز در مسکوکات تصویر به کار گرفته نشد. به غیر از نام ضرابخانه و سال ضرب سکه و نام امیر و خلیفه دو روی سکه و دو حواشی آن آیات قران ضرب می‌گردید این آیات در میانه سکه‌ها و به صورت خوانا آورده می‌شدند. آیات بر توحید و نبوت دو اصل ایمانی مسلمانان تاکید داشتند. علاوه بر دستگاه خلافت امویان و عباسیان، حکومت‌های مستقل و نیمه مستقل هم چنین مخالفان خلافت اقدام به ضرب سکه می‌کردند. آنان نیز در ضرب مسکوکات خود از آیات قران سود می‌جستند تا از این طریق بتوانند آراء و نظرات خود را تبلیغ و پراکنده کنند. در کنار خلافت عباسیان دو خلافت قدرتمند امویان اندلس و فاطمیان مصر در غرب اسلامی شکل گرفتند. این حکومت‌ها به منظور انفصال خود از عباسیان اقدام به ضرب سکه نمودند. علاوه بر فاطمیان که شیعه بودند. ادریسیان در تونس، رسولیان در یمن آیاتی را در مسکوکات خود به کار بردند که گویای اصل امامت باشد. فاطمیان حتی نام علی(ع) را نیز بر مسکوکات خود ضرب کردند. نگاهی به مسکوکات اسلامی بین سال‌های ۶۵۶-۱ هجری نشان می‌دهد که چگونه رقابت‌های سیاسی، اختلاف مذاهب و... بر سکه‌ها نقش می‌بسته جالب آن است که همه گروه‌ها و جریان‌های درگیر برای اثبات حقانیت خود از آیات قران سود می‌جستند.

منابع و مأخذ:

- قران کریم. (۱۳۸۴). ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. قم: انتشارات المربعون.
- ابن خردادبه. (۱۳۷۱). مسالک وممالک، سعید خاگرد، تهران: میراث ملل.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۹). مقدمه ابن خلدون، محمد پروین گنابادی، تهران: علمی و فرهنگی.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۶۴). فتوح البلدان، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تصحیح علاه محمد فرزانه، تهران: سروش.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم. (۱۳۶۸). مسالک وممالک، ایرج افشار، تهران: علمی و فرهنگی.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۳۵۰). الملل و النحل، تصحیح محمدرضا جلالی نایینی، تهران: اقبال.
- ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد حبیب. (۱۳۸۱). آیین حکمرانی، حسین صابری، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابراهیم حسن، حسن. (۱۳۷۶). تاریخ سیاسی اسلام، ابوالقاسم پاینده، تهران: جاویدان.
- اشیولر، برتولد. (۱۳۷۷). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، جواد فلاطوری و مریم میراحمدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- امامی شوشتری، م. (۱۳۳۹). تاریخ مقیاسات و نقود، تهران: دانشسرای عالی.
- باسورث، ادموند کلیفورد. (۱۳۷۲). تاریخ غزنویان، حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- پرایس، کریستین. (۱۳۶۴). تاریخ هنر اسلامی، مسعود رجبی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ترابی طباطبایی، سید جمال. (۱۳۷۲). نخستین سکه‌های امپراطوری اسلامی، تبریز: مهد آزادی.
- ترابی طباطبایی، سید جمال. (۱۳۷۲). وثیق، منصوره، سکه‌های ایران از حمله عرب تا حمله مغول، تبریز: مهد آزادی.
- سرفراز، علی اکبر. (۱۳۸۴). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، تهران: سمت.
- خضرا جیوسی، سلمی. (۱۳۸۰). میراث اسپانیای مسلمان. علی آخشینی، جواد قاسمی و...، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- قوچانی، عبدالله. (۱۳۸۳). گنجینه‌های سکه‌های نیشابور مکوفه در ری، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- لسترنج، گای. (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی سرزمینهای شرقی محمود عرفان، تهران: آگاه.
- مقدسی، محمد بن احمد. (۱۳۴۰). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علی نقی وزیری، تهران: انتشارات کومش.
- هینتس، والتر. (۱۳۷۹). اوزان و مقیاس‌ها در اسلام، غلامرضا هرام، مطالعات و تحقیقات فرهنگی ایران.
- اصفهانی، ابوالفرج. (۱۳۸۵). مقاتل الطالبین، مطبوعه الحیدریه، نجف.
- الکرملی، انتسانس. (۱۹۸۷). انقود العربیه و الاسلامیه و علم النمیات، مکتبه اثقافته، بور سعید(مصر).
- بیهقی، ابراهیم بن محمد. (۱۹۷۰). المحاسن والمساوی، انتشارات دار صادر، بیروت.
- نقشبندی، ناصر السید محمود. (۱۳۷۲). دینار الاسلامی فی المتحف العراقی، بغداد، رابطه.
- نقشبندی، ناصر السید محمود. (۱۳۸۹). الدرهم الاسلامی، بغداد، مجمع العلمی.
- المقریزی، م. (۱۹۸۸). النقود الاسلامیة المسمی بشذور العقود فی ذکر النقود، تحقیق محمد بحر العلوم، انتشارات دارالزهراء-بیروت.

Lane pool. Stanly. The coins of the Eastern caliphate in the British museum.
London, ۱۸۱۵. Miles. Gorge. c. the Islamic coins. Princeton. n. j. American. school of
classical studies. ۱۹۶۰. Frye, Richard Nelson, notes on the early coinage of Transoxiana